

stryku. Ve skutečnosti k tomu zřejmě někdy docházelo, neboť počet předmanželských těhotenství byl často relativně vysoký. Nicméně je pravděpodobné, že *killing* je rovněž pozdějším vynálezem, neboť by byl stěží poitebný, pokud by se nerozšířily pozdní sňatky u mužů i žen.⁴⁰

Sňatky se uzavíraly v mladším věku než v pozdější Evropě. Lidé vlastně prožívali celý život rychleji, částečně z důvodu nižšího věku dožití, částečně kvůli faktu, že v 9. století byly čtrnáctileté ženy považovány v očích zákona za dospělé. Jejich formální vzdělání začínalo kolem sedmi let, ve věku, kdy chlápci mohli být posláni k některému velkému pánovi nebo do kláštera, aby se jim dostalo řádné výchovy. Zdá se, že ženy umíraly dříve než muži: v rodině Karla Velikého se průměrně dožívaly šestatřiceti let. To však neplatilo obecně, neboť mezi saskou šlechtou byla situace opakem, ačkoli v 9. století byla vyšší úmrtnost mezi ženami rolníků.⁴¹

Závěrem lze konstatovat, že ani klasické, ani germánské tradice zjevně neměly zásadní vliv na pozdější evropskou rodinu. Existovaly jisté prvky, jako například věno, které byly společně většímu počtu eurasijských kultur. Jiné, jako manželská či rodičovská láska a nukleární rodina, jsou vlastní ještě širšímu okruhu lidských společností. V jiných ohledech se mnohé změnilo s nástupem křesťanské církve a v důsledku jejích dalekosáhlých a úspěšných, byť nikoli bez odporu přijímaných snah prosadit nová pravidla pro vedení rodinného života.

V.

EVROPSKÉ MODEL A STŘEDOVĚKÁ ZŘÍZENÍ

Středověká Evropa byla převážně zemědělským kontinentem, kde po zhroutení většiny městského života po pádu říše římské začínala postupně města opět růst. Určitá míra obchodu pochopitelně přetrvávala, ale ve větším měřítku začal růst měst hrát znovu roli až s rozvojem italského obchodování ve 12. století. Dlouho předtím, než k tomu došlo, se v Evropě vyvinula společnost založená na stavovském systému, v níž se modely manželství a rodiny lišily podle postavení jednotlivce v hierarchii. Elita se chovala velmi odlišně od rolníků. V některých ohledech byla pod větším dohledem. Její členové vstupovali do manželství dříve, neboť je k tomu tlačili příslušníci jejich vlastní skupiny z dynastických důvodů. Rolníci si obvykle brali rolníky v podobném postavení, ale ve své volbě byli méně limitováni, ačkoli zájem o přístup k majetku se neomezoval jen na elity. A mezi rolnictvem panovala značná různorodost, pokud jde o způsob předávání majetku dědicům: v Anglii existoval *gavelkind*, *Borough French* a *Borough English*; ve Francii se zvyklosti pohybovaly mezi tím, co se nazývalo *optative* a *préciput* (viz glosát).² Stejně tomu bylo i v Nizozemsku.

Každý z těchto systémů byl spjat s odlišnými modely skladby domácnosti, což znamenalo, že se mohly velmi různit.³ *Borough English* například znamenal, že mladší syn (*astier*, ten, který zůstal u krbu) přebíral starck a zůstával s přezdívkou rodičů. Ostatní synové si museli hledat nevěsty obvykle v cizí zemi; vydat se „zdáří“, tedy obdělávat novou, dosud panenskou půdu, nebo si museli najít zaměstnání ve městech, v řemeslnických oborech či jako nájemní síla, případně mohli zůstat na statku jako sobní mládež. Tato situace by nás měla vést ke změně zažitého

názoru na rodinu za feudalismu, který předpokládá, že převládala primogenitura; možnosti byly mnohem širší.⁴

Domácnosti

Základ domácnosti tvořila obvykle nukleární rodina; jen vzácně se vyskytovaly třigenerační domácnosti, ačkoli ve většině Evropy nejstarší generace brzy předávala hospodářskou usedlost potomkům a stahovala se do tzv. Západního pokoje v Irsku, na výměnek (*allertail*) v Německu a v jiných oblastech do sousedního domu. Tam rodiče očekávali jistou hmotnou podporu od příbuzných, ačkoli měli svůj vlastní krb a vzdali se práce a správy hospodářství. Někdy tento odchod na výměnek zahrnoval sepsání smlouvy mezi generacemi, jakési *by-purchase*, která uváděla množství potravy a šatstva, na nějž měli výměnkáři nárok.⁵ Sourozenci se také většinou od domácnosti odtrhli a hospodařili nezávisle, často se však usazovali v sousedství, aby si mohli vzájemně pomáhat a půjčovat nástroje. To byl případ Neckarhausenu (Württembergu) v Německu v mnohem pozdějším období.⁶ Takové komunity však musely mít nějaké strukturální rysy společné s ranějšími rolnickými vesnicemi, a to nás opravňuje používat pro venkovskou praxi důkazky z novější doby?⁷

„Domy v Neckarhausenu často obýval více než jeden manželský pár (...) v 18. a 19. století obsahovaly průměrně 1,4 rodiny.“⁸ Toto číslo, které se blíží velikosti 1,59 pro „domácnosti“ ve svobodných královských městech podléhajících uherské koruně (1784–1787), se interpretuje jako číslo spadající do okruhu sdružené rodiny, a tudíž jako nezápadní.⁸ Navrhovaná dělicí čára je však velmi tenká. Tyto německé domácnosti obvykle sestávaly z blízkých příbuzných, kteří často sdíleli kuchyni; ne vždy však jedli společně, neboť po sňatku mohli syn uplatňovat svůj vlastní *Meisterstück* a spravovat rodinné finance, ačkoli nadále užíval všechno domáci vybavení svých rodičů.⁹ Na druhé straně, i po takovém rozdělení měl otec stále nárok na synovu pracovní sílu; přestože sňatek představoval zlomový bod a zahajoval proces přerozdělení zdrojů, přechodové období bylo dlouhé. Nezávislost byla znakem prvního stadia, ale ani poté nedocházelo k žádnému ostrému generačnímu posunu a trvalo velmi dlou-

ho, než mladá dvojice získala do své správy majetek té staré.¹⁰ Je pravdou, že rodiče a děti mohli jeden druhému za vykonanou práci platit, neboť zavedení účetnictví vedlo k velmi přesnému pojetí směny. Ale zároveň „se dělili o práci, o společné obytné prostory, zásoby a nástroje. Někdy si dokonce vzájemně půjčovali hotovost nebo jeden za druhého spláceli dluhy.“¹¹ Tento pozdější příklad ze strukturálně podobné komunity uvádím proto, abych objasnil obtíže při rozlišování domácností (či krbů) a skupin spolubydlících osob (či „domů“). Dokonce i když na zemědělské usedlosti došlo k rozdělení rodiny a vznikly samostatné jednotky, jejich členové v mnoha ohledech stále spolupracovali, což vedlo ke složitému vzorci překrývajících se vztahů mezi příbuznými. Tato komplexnost znejasňuje a dosti komplikuje rozlišování mezi nukleární (či jednodušou) a rozšířenou (či komplexní) domácností nebo spolubydlící skupinou, ve středověku i v jakékoli jiné době.¹²

Nukleární rodiny

V jádru sítě příbuzenských vztahů byl vždy manželský pár, který tvořil základ nukleární rodiny či domácnosti. Existence širších vztahů nevyplývala důraz na ty užší. Ačkoli pevnost vazeb se měnila, nukleární rodina nikdy nebyla zcela nezávislá či izolovaná, zejména ve venkovských oblastech. Není tedy snadné rozhodnout, co bylo v jakémkoli obecnějším smyslu „základní jednotkou“.

V diskusi o rozboru domácností ve vsi Ruyton¹³ se objevilo názor, že „jádretem problému je charakter anglického rodního systému v 16. a 17. století (...)“¹⁴ Byla relativně nezávislá nukleární rodina základní jednotkou společnosti, nebo ne (se všemi důsledky, které by to mohlo mít pro naše chápání vzájemně provázaných demografických a ekonomických dějin tohoto období)?¹⁵ Nebo tvořily „základ společenských vztahů“ v té době svazky v rámci širšího příbuzenství?¹⁶

Problematičtější je právě tato polarizace, spojená se „silnou teorií“ o důležitosti izolované nukleární rodiny: „nukleární rodina převládá, ať už se služebnictvem, nebo bez něj.“¹⁷ Již jsem se zmínil, že malé rodní skupiny, blízkí se nukleární rodině, se objevují ve velkém počtu společností po celém světě. Anglic-

ké domácnosti byly z jistého hlediska dosti komplexní, neboť často zahrnovaly služebnictvo, které mohlo a nemuselo být spřízněné (například Ralph Josselin, jehož život máme dobře zdokumentován, přijal svou sestru do svého domu jako „služebnou“). Existovalo relativně málo třígeneračních domácností, ale samozřejmě bylo mnoho třígeneračních rodin, jejichž členové si vzájemně pomáhali, i když spolu nežili.¹³ K takové spolupráci docházelo v „řádkých a nevyplácích“ případech v Terlingu¹⁴, ale jsou záznamy vždy dostatečně podrobné, aby poskytl takový typ informací, jaké byly shromážděny v případě Neckarhausen¹⁵. Na obecné rovině by se taková vzájemná výpomoc mezi příbuznými a sousedy ve vesnických komunitách podobného typu, v Evropě i jinde, dala očekávat.

K rozplytlu příbuzenských vztahů na venkově dochází s přесunem obyvatel do měst, do nových zemědělských oblastí a se zvýšenou mobilitou řemeslníků a jiných specialistů. K tomu to procesu možná došlo v Anglii dříve než jinde, ale rozhodně nebyl jedinečný, jak tvrdí někteří hlasatelé anglické výjimečnosti. Tento rozplytl neznamenal, že by nukleární rodiny byly izolované, leda při povrchním pohledu. Josselinovy dcery se vracely domů, když se připravovaly k porodu, a jeho manželka odjela do Londýna pečovat o nemocnou dceru.

Stone vnímá tuto situaci trochu odlišně – pro období středoověku jsou podle něj typické vazby v rámci širšího příbuzenství. Stejně jako u alternativní hypotézy jde o klasický případ binarismu, v němž je „rodová (rozšířená) rodina“ postavena do protikladu k nukleární a každé jsou přičteny velmi obecné charakteristiky, například kolektivní versus individuální zájmy. Tato polarizace působí celkově příliš zjednodušeně; v dřívějších dobách měly i individuální zájmy nepochybně velký význam, stejně jako role státu (kolektivnu) později.

U střední role nukleární rodiny bývá ve všech evropských zemích zdůrazňována příbuzenskou terminologií, ale obzvláště nápadné je to v Anglii vzhledem k těsnému kontaktu normanské francouzštiny a anglosaských jazyků po normanském záboru v roce 1066. V anglosaské existovala různá, ale souvisící označení pro otce (*faeder*) a otcova bratra (*faetraz*), stejně jako pro matku a matčinu sestru. Podobně se ve vlastní genera-

ci jednotlivce lišily termíny pro bratrance a sestřenicé od těch, které označovaly bratry a sestry. Po roce 1066 situaci ještě více zdůraznila skutečnost, že výrazy pro příbuzno-francouzských rodinů byly opouštěny ve prospěch normansko-francouzských termínů, zatímco germánské kořeny se uchovály u výrazů pro nejbližší příbuzné, matku, otce, syna, dceru. Nukleární rodina byla izolovaná lingvisticky, k čemuž došlo později i v jiných germánských oblastech, kde byly přejaty francouzské výrazy.

Širší příbuzenské svazky

Tato skupina však v jiných ohledech izolovaná nebyla. Příbuzenství v bilaterálním okruhu (rod) se využívalo k různým společenským účelům, a jak jsme viděli, títo příbuzní hráli v životech lidí důležitou úlohu, zejména pokud žili nedaleko. V některých oblastech Evropy se stále vyskytovaly pojmenované patrilineární skupiny; například na skotské Vysočině či v balkánských horách, tedy v oblastech, kde byl státní dohled minimální a existence širších příbuzenských svazků důležitá vzhledem k obranným a útočným účelům (ačkoli v anglosaské Anglii se tyto činnosti organizovaly na bilaterální, rodové bázi). Okrajové oblasti nebyly jediné, kde se vyskytovaly agnátské tendence. V germánských příbuzenských skupinách lze najít jistý příklon k agnaci, dokonce i v systému, který byl v zásadě bilaterální; totéž často platilo při zavádění příjmení: Johnson byl synem Johna. Na druhé straně, například na Pyrenejském poloostrově tyto systémy zahrnovaly či dokonce upřednostňovaly používání matčina jména, což je skutečnost, která se podobně jako používání zvláštního výrazu pro matčina bratra (*eam* či *em* ve skotské nizštině) někdy mylně pokládá za pozůstatek dřívějších patrilineárních klanů. Příjmení byla výsledkem pozdějšího vývoje. Studium středověkých příbuzenských vztahů v Evropě komplikuje skutečnost, že většina lidí neměla vůbec žádná příjmení či pouze příjmení topografická; nexistoval žádný *gens*, ba ani patronymika, takže příbuzenské vztahy je obtížné sledovat (stejně jako to bylo nepochybně obtížné pro jejich akteři).

Širší příbuzenské skupiny, vlastně typy rodových linií, *lineage*, nadále přetrvávaly v částech jižní Evropy; zejména mezi eli-

tu. Kromě Balkánu a skotské Vysočiny nacházíme vymezené patrilinéární skupiny v některých venkovských oblastech, například na ostrově Korfu, ale ještě nápadněji mezi elitami v některých italských městech, kde byly podle všeho znovu objeveny jako mechanismy vzájemné podpory v politicky nejisté situaci městských států.¹⁵ Nejlépe zpracovaným případem je Florencie. Skupiny agrátů, které mohly být spojeny s cirdelou nebo uivářet *consortii*, měly útočnou a obrannou funkci. Jejich kolektivní odpovědnost uznávala ve 14. století i místní vláda; vendetta byla povolena, dokonce i u prostého lidu, ačkoli zákonodárci ji postupně stále více omezovali. U elit (magnátů) byly hranice agnátské odpovědnosti širší než u ostatních – měli povinnost potrestat provinilce jak v rámci rodové linie, tak mimo ni. Celkově však bylo cílem obce potlačit soukromé násilí a vyhradit si právo na svrchovaný dohled; získávala také stále větší kontrolu nad různými otázkami příbuzenství, umožňovala přístěhovačům stejně zacházení jako rozeným Florentánům a ne-manželským dětem poskytovala možnost stát se dědci.¹⁶ Zdá se, že obecně se příbuzenské síť do konce středověku zmenšily. Na zákon a pořádek nyní dohlížela ústřední vláda, takže širší příbuzenské skupiny v roli ozbrojených frakcí se postupně stávaly věcí minulosti.

Mentality a dětství

Pro historiky rodiny, kteří uznávají pojem „mentalité“, představitel moderní rodiny. Ariès například soudí, že pojem dětství se začal objevovat v Evropě v 16. století, v době, kdy údajně začal být život dítěte více ceněn.¹⁷ Tvrdí, že když začala klesat dětská úmrtnost, mohli si rodiče dovolit zahrnovat své děti láskou bez vředyprítomného nebezpečí, že o ně přijdou. Ve skutečnosti byla dětská úmrtnost vysoká i nadále, a to až do konce 19. století. A v každém případě existuje jen málo důkazů, že je míra žalu (či lásky) spojena s počtem dětí, které rodič má, ačkoli zklamání může být větší, je-li počet potomků menší. Medievalisté již tento náhled na situaci ve středověku zpochybnili; antropologové učinili totéž pro jiné kultury.¹⁸ Zdá se, že v Číně existovala významná kultura dětství, ale je oivádně

povrchní domnívat se, že škála hraček, která se považuje za jakýsi ukazatel, odpovídá míře náklonnosti.

Nicméně Arièsův názor na posun v „mentalitách“ v moderní době přezval Stone a ti, kteří považují odlišnosti od období středověku za typické pro takzvanou citovou rodinu.¹⁹ Domnívan se, že není možné tuto tezi o kvantovém skoku v Evropě udržet.²⁰ Medievalisté rozhodně kritizovali Stoneovy závěry ohledně dřívějšího evropského modelu rodinného života a tuto kritiku podpořili i antropologický výzkum.²¹ Samozřejmě že došlo k jistým změnám, ale pojímat je jako přechod od otevřené rodové rodiny (z let 1450–1650) k omezené patriarchální nukleární rodině (z let 1550–1700), jak to činí Stone, znamená zavádějící formalizaci a přehnané zvešobecnění. Většina obyvatel západní Evropy nikdy neměla rodové linie a žila převážně v domácnostech vymezených nukleární rodinou. Představá dramatických psychosociálních změn, tak často obsažená v dílech školy „mentalit“, je v mnohém zavádějící a pomíjí bñh v údlostí; vede k přehlížení přetrvávajících rysů (jako jsou malé jádrové „rodiny“) a k přemrštěnému zdůrazňování výlučnosti jednotlivých období, zejména ve vztahu k moderní rodině, zde charakterizované „citovým individualismem“. Tito autoři kládou takový důraz na „citovou“ nukleární rodinu moderní doby, až se zdá, jako by zcela přehlíželi následný vývoj v rodinném životě a mylně chápali ten předcházející. Takové psychologické proměně nejsou určeny dostatečně přesně, aby mohly nějak významně přispět k sociologickému či historickému rozboru.

Demografický přístup

Alternativní, převážně demografický přístup k moderní rodině zdůrazňuje prvky, které přetrvaly z období středověku, zejména v Anglii, kde, jak se soudí, se malá izolovaná „citová“ rodina objevila mnohem dříve a dlužila cestu pro další vývoj společnosti. Související otázkou o možných kontinuitách a odlišnostech středověké a moderní společnosti se týká objevení takzvaného evropského modelu manželství (evropského snatkového vzorce) a přidružených rysů. Mezi historiky býval rozšířený předpoklad, že pro předindustriální domácnosti byly typické širší či rozšířené „rodiny“, což zna-

menalo, že průměrná velikost (či struktura) domácnosti byla mnohem větší než v nedávnější době. Laslett a jeho kolegové z cambridgeské skupiny, kteří studovali řádu anglických farmách záznamů od 16. století, prokázali, že po celou dobu, co tyto záznamy existují, byly domácnosti relativně malé a pro starší předpoklad neexistují žádné důkazy. Tyto domácnosti byly založené na pozdních sňatcích, přičemž asi 50 procent potomků odcházelo v době dospívání na statky v okolí jako čeled zřijící v domě svého zaměstnavatele a pracovali na polích či v domě. Když chtěli vsoupit do manželství, museli od zaměstnavatele odejít a založit si vlastní domácnost. Lidé tak odkládali sňatky na později, získávali zkušenosti, shromáždili vybavu a učili se nezávislosti. V této studii se za pozdní sňatek považuje sňatek uzavřený muži staršími než 26 let a ženami staršími než 23 let.²²

Evropský model manželství

Jiní považují tyto specifické rysy za typické pro to, co Hajnal nazval evropským modelem manželství (European Marriage Pattern, evropský sňatkový vzorec), přesnější severozápadním modelem, který bývá stařen do protikladu ke zrychlěnému ve větší části ostatního světa a soudí se, že souvisí s menšími domácnostmi a přispívá k vývoji kapitalismu v dané oblasti. Muži a ženy si v tomto modelu běžně hledají před uzavřením manželství (a tedy před narušováním pracovního rytmu porody) práci mimo domov a shromažďovali úspory, aby si mohli založit vlastní domácnost. Pozdější sňatky také vedly k jistým rysům rodinného života, které bývají spojovány s modernizací – méně rodičů a prarodičů, méně komplexních domácností, větší svoboda při volbě partnera a zkušenější rodičovství a péče o děti.²³

Utváření domácnosti

Následně Hajnal přesunul pozornost od průměrné velikosti domácnosti, v níž, jak se ukázalo, nebyly mezi Evropou a ostatními oblastmi tak velké rozdíly, k utváření domácnosti. Srovnával severozápadní Evropu s Toskánskem, které se přirovnává k nyníjší Mhárášče (Indie); v prvním případě existoval

toval jednoduchý systém utváření domácnosti, v druhém systému „sdružený“.²⁴ Jednoduchý systém se vyznačuje pozdními sňatky a služebnictvem žijícím v domě, takže je méně „jednoduchý“, než se na první pohled jeví; sdruženou domácnost, díky sňatkům v mladším věku, tvoří dva manželské páry (tedy více „dětí“) a služebnictvo žijící v domácnosti zaměstnavatele. Byla však situace ve středověku skutečně taková? Existuje zde kon-
tinuita, nebo odlišnost? Dokladů není mnoho, ale o něco více však nacházíme pro rýsy, které s tímto jevem údajně souvisí. Za prvé máme rané důkazy existence velkého počtu služebnic-
tva „živoucího cyklu“, které se vyskytovalo převážně na severu Evropy, řídceji pak na jihu;²⁵ za druhé se prokázala existence smluv uzavíraných při odchodu na výměnek, které byly v jižní části Evropy, méně již v Anglii; za třetí existují doklady vyšší míry veřejné péče o chudé, která umožňovala lidem lépe kontrolovat svou plodnost, neboť nemuseli počítat s tím, že je budou děti, ve stáří muset žít. Stopy těchto tří rysů se objevují v Anglii už čtyři století před rokem 1600, což je považováno za důkaz, že evropský model manželství fungoval již v období středověku – a právě v Anglii, o níž se soudí, že zde tento model vznikl.²⁶ Avšak žádný z těchto rysů, zejména ne ten třetí, který byl v evropských společnostech stěží obecně rozšířený, se nevztáhl výhradně k Anglii, ba ani k Evropě; charitativní péče existovala i v jiných velkých civilizacích. Rovněž vysoký počet osob žijících v celibátu se nepochybně používal zde; logický souvisí s pozdním uzavíráním manželství a tvořil součást Hajnalova původního evropského modelu manželství. Některé z těchto rysů byly v Evropě nepochybně značně rozvinuté, přinejmenším v pozdním středověku, ale nikdy nešlo o výhradní souvislost a není jasné, proč by měly být nutně spojeny s vývojem kapitalismu. Merkantilní typ kapitalismu existoval i v jiných částech světa, kde bylo uspořádání přibuzenských proměnných odlišné, takže specifický příspěvek jakéhokoli takového souboru rysů rodiny k následnému vývoji není zdaleka očividný; alternativní scénáře mohly vést – a skutečně vedly – k podobným výsledkům. Proto, až na čistě etnografický význam, je otázka doby vzniku

a výskytu těchto rysů pro sociokulturní dějiny kapitalismu méně důležitá, než se domnívají mnozí západní vědci.

Pozdní sňatky a služebnictvo žijící v domě

S kutečně významný rozdíl mezi situací v Evropě a většinou ostatních částí světa však zřejmě spočívá ve vyšším sňatkovém věku a počtech služebnictva žijícího v domě. V jednom dánském vzorku pro rok 1645 bylo přes 50 procent osob, které přežily dospívání, ve službě, přičemž služebnictvo tvořilo v kterékoli dané době 6 až 15 procent celkové populace. Toto číslo má nepochybně souvislost s pozdními sňatky (a sňatky neustále odkládanými) a kontrastuje to s mnoha asijskými společnostmi, kde zejména ženy vstupovaly do manželství v raném věku (klasickým příkladem je hinduistická Indie), kde bylo méně služebnictva žijícího v domě (ale sponusta služeb) a kde byli rodiče mladší, generace kratší a k rozdělení domácnosti docházelo v rodinném cyklu později. V Evropě se tento kontrast možná objeví už před renesancí, ale je poněkud sporné, zda právě tato rodinná konstelace byla předzvěstí moderního vývoje, jak se někdy soudí.²⁶

Pozornohodné dílo cambridgeské skupiny, které tyto rysy zdůraznilo, vychází převážně ze soupisů domácností a farmních záznamů. Někteří vědci upozorňovali na úskali analýzy příbuzenských vztahů založené na takových pramenech.²⁷ Domácnosti a rodiny bývají často považovány za „přirozené jednotky“. Navzdory rozšířenému názoru, že služebnictvo obvykle nepatřilo k příbuzenstvu zaměstnavatele, v Rytomu (hrabství Tyne and Wear) „snad třetina“ všech lidí, kteří opustili původní domov (a to nedělali všichni), odcházela do služby k příbuzným.²⁸ Podobná otázka se objevuje v převodu půdy. Autorka ve své analýze této vesnice prohlašuje: „Když se uvažovalo o změnách, bylo to v pojmech široké historické změny – industrializace a ‚modernizace‘ – přičemž struktura domácnosti se považovala buď za přičinu, nebo za následek.“²⁹ Teorie modernizace předpokládá opuštění širších příbuzenských svazků. Ale do jaké míry docházelo k převodům půdy mezi příbuznými? Prevládaly takové vnitřní transakce?³⁰ Ukázalo se, že dokonce na konci 17. století bývalo mnoho obchodů s půdou uzavíráno

mezi příbuznými (ačkoli kupodivu za větší obnos než s lidmi mimo příbuzenský okruh). Většina transakcí, včetně prodeje, probíhala mezi sobě rovnými, i když na některých se podílela církev – částečně pozemky kupovala, částečně je dostávala darem.

Křesťanské normy

Křesťanské normy ohledně manželství, sexuality a rozvodu hrály ve středověké Evropě i nadále významnou roli.³¹ Musíme však rozlišovat mezi obecnými hodnotami hlásanými církví a reálnými pravidly prosazovanými a sankcionovanými církevními a světskými právy. Pokud jde o obecné hodnoty, ani přesvědčení, že křesťanské manželství existuje především za účelem plození a výchovy dětí, ani názory na antikoncepci, potrat, homosexuální vztahy a heterosexuální styky za účelem rozkoše nepodlehaly regulacím tolik jako rozvod. Ve skutečném světě existoval i jiný život, v němž křesťanské zákazy hrály jen malou roli, a ten se neodehrával pouze u soudů; na úplné jiné rovině byl bez zábran vyhlášen v *Boccacciově Dekameronu*, sbírce městských povídek, která nabízela „zábavné a podvrhlné líčení společnosti ve víru souložení a cizoložství“.³²

Odpor

Církví se samozřejmě nepodařilo prosadit své záměry vždy, a to přestože byl její vliv značný. U silovala o rovnoprávné zacházení s muži a ženami v rodinných otázkách a vystupovala la proti roli příbuzenských skupin typu Monteků a Kapuleů; v *Romoei a Julií* se vlastně zdůrazňuje osvobozující role církve v otázce výběru partnera. Očividně docházelo také ke střetům mezi normami a jurisdikcí církve a státu (i prostě obecnými zvyklostmi). *Ius occidendi* (zákon vraždy) v *ius commune* (zvykovém právu) byl zcela nerovnoprávný – týkal se cizoložství ženy, nikoli však muže, a mohl se vztahovat i na jiná zabití z důvodů cti. V Itálii, ve Španělsku a v Německu se používal nejmeně do 18. století. Odpovídal však církevnímu právu, podle kterého mají být manžel a manželka posuzováni podle stejných měřítek. Pozdější osvícenská kritika převládá námítky proti praktikám založeným na vnímání společnosti jako spojení rodin spíše než

spojení jednotlivců. Nicméně pojem zabít z důvodu cti, jehož se mohli dopustit muži, nikoli však ženy, přetval v italském právu až do roku 1981 a spojoval ženskou sexualitu s převážně mužskou rodinnou cťou. Tento problém byl nedílnou součástí přístupu k cizoložství jako takovému v celé Evropě.

V rámci světského práva docházelo ke konfliktům jiného druhu, které rovněž ovlivňovaly rodinu. Místní zákony se sice různily, ale k jejich pochopení je nezbytná znalost obecněji platných hodnot a standardů chování vycházejících z křesťanských doktrin a římského i kanonického práva. Na římské právo se odkazovalo i nadále, zejména po vzniku velkých právníckých škol v severní Itálii a v kontextech, které církevní koncily výslovně neprojednávaly. Ve 12. století došlo ke střetu mezi znalci římského práva kolem Graciana a boloňské školy, kteří chtěli, aby bylo manželství založeno na konzumaci (jako v římském právu), a kanonisy (zejména Petrem Lombardským a francouzskou školou), kteří prosazovali, aby se opírálo o souhlas obou stran. Pokud jde o církev, zvítězil druhý názor. Ale ačkoli světské právo a jeho normy vyplňovaly mezezy, církev stále odpovídala za širokou škálu pravidel rodinného života, jejichž porušení se posuzovala u církevních soudů. Ke změně došlo až s příchodem renesance, reformace a osvětenství, a k tomto vývoji se obrátíme nyní.

VI.

ŽENY, DĚTI A OTCOVÉ ZA REFORMACE A PROTIREFORMACE

Změny v evropské rodině po renesanci se často diskutují v souvislosti s ekonomickým vývojem, k němuž tehdy docházelo – s rozvojem obchodu, zejména vnějších trhů, se změnami v zemědělství, v městském životě, v obchodní a výrobní základně, které tento vývoj doprovázely, nemluvě o místních rozdílech mezi jednotlivými zeměmi. S rozmachem městních pochopitelně vznikl mezi rodinou, domácností a životním jíným vztah než ten, který existoval ve venkovských oblastech. Tyto vztahy je však obtížné definovat, stejně jako demografické změny, částečně kvůli relativnímu nedostatku jak kvantitativního, tak kvalitativního materiálu před 16. stoletím, ačkoli máme užitečné studie florentských a belgických měst v 15. a 14. století, stejně jako anglických vesnic ve století třináctém. Výsledkem je mnoho neshod o struktuře evropské rodiny na počátku moderní doby, zejména v otázce, nakolik přispívala k jiným významným změnám, k nimž tehdy docházelo, nebo nakolik jimi byla naopak přetvářena.

Soudím, že změny v „mentalitě“ či struktuře byly méně radikální, než se obvykle soudí; na dalekosáhlé změny v rodinném řádu související s ekonomikou je třeba počkat do doby, kdy se projeví důsledky rozšíření nejdříve protoindustrializace a poté sléze industrializace. Nicméně ke změnám docházelo a mnohé z těch významných souvisely se dvěma procesy: se změnami v náboženské praxi a přesvědčeniích, které přinesla reformace a protireformace; a s procesem sekularizace, posíleným nástupem vzdělanců a rozvojem systémů poznání, zejména za osví-

cenství. Obojí vedlo k oslabení dřívějších norem obsažených v křesťanské věrouce a šířených církví, které souvisely nejen s teologickým systémem, ale také, jak jsme viděli, se způsobem materiální podpory církve jako „velké organizace“, jež v některých ohledech soupeřila s mocí státu. Když protestantské kongregace záměrně zrušily některé prvky této organizace, především kláštery, církve už nepotřebovala a také nedostávala takové přispěvky jako dříve, takže za nového uspořádání lidé obecně těžili z cirkulace této části církevního majetku a zároveň se zbavili nutnosti přispívat k němu stejnou měrou jako v minulosti.

Změny pravidel povolených sňatků

Jelikož náboženství a majetkové nároky církve patřily k významným součástem regulace rodinného života v Evropě, bylo nevyhnutelné, že jakmile se změni ony, změni se i normy rodinného života. Nikde to není zjevnější než v protestantské Anglii koncem 16. století, kde to nebyla otázka pouze jednotlivých protestantů či nějaké malé sekty, nýbrž státem podporované anglikánské církve. Například z korespondence arcibiskupa Parkera vyplývá, že jakmile byla zavržena katolická pravidla, obvyklé náhle nevěděli, jak se postaví k zákazům některých typů sňatků. Nadále už neexistovaly zavedené normy, jichž se měli držet; ohledně toho, jaké sňatky jsou povolené, panovala nejistota. Je možné, že některá témata u Shakespeara a v alžbětinském dramatu jako takovém odražejí právě tyto pochýbnosti, toto přehodnocování základů rodinného života, při němž králové mohli spát s manželkami svých zeměických bratrů (což katolická církev zakazovala, nicméně doporučovalo to staro-zákonní právo, které Jindřich VIII. přijal a poté opět zavrh), a ničit tak životy svých synovců a neteří.²

Stav věci je zjevný ze zprávy jednoho kulturního kritika. „Pokus o anulaci sňatku Jindřicha VIII. s Kateřinou Aragonskou vedl ke vzniku nesmírného množství textů, které hluboce ovlivnily reformaci myšlení, pokud jde o vztah mezi přirozeným, božským a občanským právem. Spletité a zmatené argumenty týkající se Jindřichova případu jasně dokazovaly přetrvávající nejistotu, která je v očividném rozporu se stáletými na první pohled autoritativními komentáři a exegezi.“³ Jinými slovy, jakmile se zpochybní

církevní předpisy, zaváděcí chaos. Navzdory apeluům na přirozené právo nedošlo k žádnému konsenzu. Luther uznával pouze pravidla zmiňovaná v knize Leviticus, která, protože pocházejí od Boha, neumožňují žádné výjimky. Kalvín považoval knihu Leviticus za božské vyjádření přirozeného práva, zasazoval se o „zvykový“ zákaz sňatků bratrance a sestřenic prvním stupně a povoloval i nepovoloval levirát. V pravidlech rodinného života panoval zmatek, „když normativní ideály přirozeného práva (sic) uskupovaly pod spolejným titulem kalvinismu, skepticismu, racionalismu a empirické vědy.“⁴ Samoté pojetí toho, co je vlastně *incesta* (incestum), podléhalo nejistotě, která se projevuje v tolika alžbětinských dramatech.

Období tápání v Anglii netrvalo dlouho. Anglikánská církev zavvedla vlastní pravidla a soudy a upravila starší nařízení; rovněž jiné protestantské církve přejala nějaké variace na západně vězené přibuzenské stupně a na ideologické rovině se snažily klást větší důraz na odpovědnost za rodinu, ačkoli není vždy snadné pochopit, jak se to převádělo do praxe.

Zakazy týkající se sňatků se tedy v jistých částech Evropy radikálně změnilly, když protestantismus upustil od mnoha pravidel i doprovodného systému výjimek a dispensů. Ale ke změně postupně docházelo i uvnitř katolické obce. Projevila se například na Korsice, kde byly pro rodinná uskupení typické převážně nukleární domácnosti (ačkoli existovaly i nějaké *fréres-chés*), nicméně sousedící domácnosti obývané blízkými příbuznými v každodenním životě spolupracovaly, zejména v ekonomických činnostech. Základní příbuzenský okruh do čtvrtého stupně, v jehož rámci byl sňatek zakázán církví, byl právě tím okruhem lidí, kteří se vzájemně podporovali při vendettách, významných jako právní procedura zejména v horských oblastech, mimo přímý dohled ústřední vlády.

Navzdory faktu, že v rámci tohoto okruhu církve sňatek zakazovala, postupem času se zvolna prosazovaly změny. Od 18. století byly takovými svazkům stále častěji udělovány dispensy. V oblasti Nioly mezi roky 1875 a 1920 vzrostl podíl příbuzenských sňatků na 41,5 procenta a v letech 1926-1950 na Korsice tvořily 8,2 procenta všech sňatků, což bylo více než v jakémkoli jiném francouzském departementu.⁵

Ženy

Reformace ovlivnila postavení žen, a tyto změny se dotkly i postavení žen v katolických oblastech. Jak jsme viděli, křesťanská církev pomáhala nejnuznějším způsobem zlepšit situaci žen (a dětí), a to nejen s ohledem na rodinu či předávání majetku. Mezi církví uznávanými světicí byla asi čtvrtina žen. Zpočátku se svěřice stávaly z bohatých žen, které zakládaly či vedly církevní instituce; dávaly k dispozici své jmění a samy měly ze své dobročinnosti duchovní prospěch a uznání. Od 13. století však začaly být svatořečeny i ženy nižšího původu, především ty, které prošly nějakou mystickou zkušeností. Proti reformace se k těmto světicím-mystickám stavěla spíše odmítavě a protestanti je zavrhlí zcela, neboť neuznávali kult svatých jako takový a trvali na slovu božím spíše než na slovech prostředníků. V této době začaly rovněž zanikat ženské kláštery. Obě reformní hnutí zdůrazňovala cudnost a poslušnost, za úhlavního nepřítel považovala nevědomost a prosazovala vzdělání pro ženy stejně jako pro muže.

Výchova a vzdělání dívek byly již dlouhou dobu z velké části v rukou jeptušek a odloučenost klášterního života představovala problém. Některé řeholnice se už díve bouřily proti svému uvěznění v klášterech, zatímco jiné, například Arcangela Tarabottiová (1604–1652) zaujaly feministický postoj, podobně jako Mary Wardová (1585–1645), která usilovala o reformu vzdělání v Nizozemí a v Anglii. Voršilky se původně věnovaly dobročinnosti mimo klášter a ve Francii se na ní od poloviny 17. století podílely i jiné ženy (převážně vdovy). Vypomáhaly zejména rádu Milosrdných sester, který se soustředil na převýchovu prostitutek a pomoc chudým či nemocným, nebo se intenzivně věnovaly jiným dobročinným a vzdělávacím činnostem.

Částečně v důsledku všech těchto snah dokázala do roku 1800 více než třetina žen (i když mužů dvakrát tolik) ve Francii napsat své jméno. Na severu bylo toto číslo vyšší, na jihu nižší. Pokud jde o charitativní práci, v době Velké francouzské revoluce vedla jedna z každých sto dvacetí Francouzek život, který vyžadoval celibát a slib čistoty a byl plně zasvěcen dobročinnosti, což byla situace, která neměla v protestantských zemích obdoby. Florence Nightingaleová dokonce prohláši-

la, že kdyby měla Británie Milosrdné sestry, nepotřebovala by je.⁶ V protestantských zemích se církev nestarala o své vdovy tak systematicky jako v zemích katolických; byly více odkázány na své vlastní prostředky, na pomoc příbuzných a na podporu obce. Zaímco katolická církev přičkla ženám uznávanou roli mimo okruh domácnosti, v jistém smyslu byly protestant-ské ženy „nuceny být svobodné“. Angličanka Anne Locková například opustila manžela a odešla s protestantskými exulanti za vlády Marie Tudorovny do Ženevy – tím, že se rozhodla vydat se vlastní cestou ke spáse, napomohla změnit pohled na roli žen v duchovním životě. Po začátku anglické občanské války se tento trend mezi separatistickými náboženskými sektami rychle šířil – a podporoval ho i rozvoj knižnicku. V Nizozemsku ženy dokonce zastávaly některé nižší funkce v kalvinistické církvi. Postavení žen ve flanderských městech v 16. století se velmi lišilo od situace v jiných částech Evropy: Koncem toho století jistý španělský historik poznamenal, že: „Cetly, paly, stovnávaly pasáže z Písma a disputovaly o víře jako vysoce učené doktoři.“⁷ V Anglii v následujícím století ženy dokonce založily některé protestantské kongregace a ve čtyřicátých letech 17. století manželsky levelleři hlasitě veřejně podpořily své uvězněné muže, což jim vyneslo hanlivé označení thovlyň (vyhlášených hlasitým nabízením svého zboží), ale odmítaly se nechat umlácet. Ženy hrály významnou roli i v jiných hnutích, například v počátcích kvakerů a metodistů.

Společnost tohoto období se často popisují jako „patriarchální“ a některé aspekty domácího života nepochybně často ovládali muži, pokud byli přítomni. Nelze však podceňovat ani význam žen – i když jejich role byla v protestantských a katolických komunitách poněkud odlišná. V diskusi o příbuzenství mezi nemanžetnými vrstevami v západní Evropě v 19. století, která vycházela z autobiografií, se konstatovala ústřední role matky: „téměř polovina otců byla vzpomínána jako neschopná či neochotná plnit své základní rodičovské povinnosti.“⁸ I tam, kde byl otec přítomen, zůstávala často nejdůležitější postavou v rodině matka; pokud zemřel, právě ona měla na starost péči o děti a pracovala do úpadku, aby uživila sebe i své potomky. Ke snížení významu otců v rodinách přispěla i tovární výroba,

ale nevezmemeli v úvahu roli žen, zejména pokud jde o péči o děti a jejich obživu, stěží pochopíme současnou situaci v Evropě. K porozumění nelze dospět hrubým stovráním tradičního a moderního. Jeden z ústředních aspektů postavení ženy v evropské společnosti byl vždy spojen s věnem, které dostávala při sňatku, a přestože je často spravoval manžel jako součást společného manželského fondu, stále zůstávalo jejím majetkem. Tímto systémem se budu hlouběji zabývat v následující kapitole.

Ukončení manželství: rozvod

V jistých ohledech se situace příliš nezměnila. Všechny křesťanské komunity zakazovaly rozvod, ačkoli bylo možné manželství anulovat z přesně daných příčin, například z důvodu vrácení věna, ale ta neumožňovala – až na jistou drobnou výjimku u kalvinistů – opakovaný sňatek. Ve Skotsku například v druhé polovině 17. století docházelo k méně než jednomu rozvodu ročně. V Anglii bylo od konce 17. století možné, aby manžel (obvykle šlechtic) vznesl proti své manželce civilní žalobu, což se považovalo za zahájení oficiálního rozpadu manželství cti.⁹ Slo však o tak zřídka využívaný krok, že až do druhé poloviny 19. století zůstalo manželství v Anglii prakticky nerozlučitelné, ačkoli ve Francii se situace za Revoluce dočasně změnila (v roce 1792), přičemž možnosti podat žádost o rozvod využilo přibližně třikrát víc žen než mužů; rozvod znanenal novou únikovou cestu spíše pro ženy než pro muže, kteří považovali za snazší prostě opustit domácnost. V raném novověku také došlo ke zvýšení počtu manželských sporů a posílila se role právníka zběhlého v předkládání důvodů k rozluce a ve sjednávání následných dohod o majetku (věcně vlastních honorářů), neboť advokáti se stále více prosazovali i v rodinných záležitostech.

Ve středověké Anglii spadala většina rodinného života, a manželství především, do jurisdikce církevních soudů, ačkoli některé jejich pravomoci zpochyboval stát i zrytkové právo. Hlavní ořes však nastal ve třicátých letech 16. století, kdy došlo na popud Jindřicha VIII. k odluce od Říma a vzniku anglikán-

ské církve. Královský dohled nad mnoha církevními záležitostmi existoval ve skutečnosti již dlouho před rokem 1500, teprve za Jindřichovy reformace však „byla církev definitivně a rázně podrobena korunné“.¹⁰ V té době se zdálo možné, že církevní soudy budou prakticky zrušeny a většina jejich jurisdikce přejde pod světskou správu. Existovaly však i nadále, byť s omezenými pravomocemi, ačkoli si podržely důležité oblasti jurisdikce, zejména v otázkách rodinného života. Za Cromwellova *Commonwealthu* byly sice zrušeny – puritáni na ně pohlíželi velmi podezřívavě –, ale v roce 1660 byly opět obnoveny a význam si udržely až do 18. století. Trestaly smlhky, cizoložnky a další osoby, které se prohřešily proti obecné morálce, a patrně se těšily značné podpoře ze strany veřejnosti.

Většina manželských sporů souzených před církevními soudy ve Francii, v Anglii a obecně v Evropě se však nevíkala rozpadu manželství, nýbrž porušení slibu jeho uzavření, tedy nikoli rozvodu, ale nerealizovaného sňatku. Většina žalob souvisejících s rozpadem partnerských vztahů, které byly podány v Boloni mezi roky 1544 a 1563, se týkala nedodržení slibu manželství (50 procent), následovaly anulace (23,1 procenta), rozluhy (16,7 procenta) a bigamie (10,2 procenta).¹² V 54 procentech případů opět podávaly žalobu ženy a v 87 procentech případech vycházely ze sporu vítězně. Soudilo se, že církve nejenže protěžuje ženy, ale že mají také větší svobodu jednání, protože jsou vyloučeny z dědicství, ačkoli už dříve obdržely část majetku rodičů jako věno.

Toto lpění na nerozlučitelnosti manželství se vysvětluje především „náboženským přesvědčením“.¹³ Pohanští Římané umožňovali rozvody a opakované sňatky. Na druhé straně u mnoha jiných národů, například v případě jihoafrických Zuluů, rozvod povolen nebyl, a to zjevně ze společenských, či příměněnším zvyklostních důvodů. I ve společnostech, kde je rozvod možný, se často objevují silné tlaky proti rozlučování manželství a ve prospěch jeho trvalosti a jedinečnosti, což dokazuje například úcta, jakou Římané prokazovali ženě (*univiere*), která měla jen jednoho manžela. I tam, kde bylo rozpuštění svazku právně povoleno, se často objevovaly tendence ke společenskému odsuzování takového kroku, a tento postoj byl

určitou předzvěstí úplného zákazu. Tlaky na utižení manželství mohou být společenské, rodinné i náboženské, ale křesťanská církev tento trend značně posílila připojením závažných náboženských sankcí.

Jedním z důsledků zákazu rozvodu a opakovaného sňatku byla „vysoká tolerance k manželskému násilí a sexuální nevěře“. U mužů, kteří měli více příležitostí k záletům, větší fyzickou sílu a byli mobilnější, se dalo mnohem méně očekávat, že budou proti tomuto stavu věci něco namítat.¹⁴ Občas se skutečně objevovaly různé cesty ke stejnému cíli, prostřednictvím souboru soukromých neformálních transakcí (například vykoupení si svobody), které doplňovaly možnosti regulované církví. Je tedy celkem pochopitelné, že jakmile dostaly příležitosti, iniciovaly ženy rozpuštění manželství častěji než muži, navzdory všem problémům s finančním vypořádáním (vrácení věna, následně menší příjmy), se svěřením dětí do péče a poté s ponížujícím postavením osamělého rodiče ve společnosti, v níž převládaly zákonem protěžované manželské páry.

Ukončení manželství: smrt

Vzhledem k tomu, že manželství obvykle končilo nikoli rozvodem, nýbrž smrtí, rodina žijící v jedné domácnosti bývala často komplexní – jestliže se muž po smrti manželky opět oženil a vytvořil tak novou rodinnou jednotku, z níž se staly vztahy nevládního rodičovství a polokrevného sourozectví. Opakované sňatky byly nesnadnější pro vdovy s malými dětmi, a zejména pro chudé ženy, které už nebyly v plodném věku. Po celé 17. století církev „projetovala stále vzrůstající zájem o vdovy a o finanční prostředky, jimiž mohly vládnout“.¹⁵ Jak zdůrazňoval Gibbon, tento zájem existoval už od samých počátků křesťanství. Vdova, která získala zpět své věno, byla obzvláště vážená. Měla právo na všechno, co do manželství přinesla (věno), nebo, podle dohody, na příměm z této částky. Mchla si nárokovat své oblečení, šperky a všechno, co jí manžel daroval, třetímu (či polovině) z toho, co vlastnili společně (po sňatku) a veškeré jmění, které jí odkázal v poslední vůli. Na severu Evropy bývala považována za přirozeného poručníka dětí v době jejich nezletilosti a některé vdovy setrvaly ve svých domác-

nostech jako hlavy rodiny (ve Francii téměř 10-15 procent). Na jihu však přecházela odpovědnost za péči o děti obvykle na manželovu rodinu a vdova nemusela dostat nic víc než své věno. Příbuzní manželka ve skutečnosti mohli vznést nárok i na obchod či podnik, který muž založil a žena se na něm podílela, takže vdova přišla o firmu a nemohla pokračovat v podnikání. V jiných oblastech se mohla pokusit vést podnik po manželově smrti nezávisle a nezodpovídala se ani svým, ani manželovým příbuzným. Tato varianta byla pravděpodobnější mezi řemeslníky než ve vyšších vrstvách, ačkoli postavy podobné Chaucerově ženě z Bathu nebo osobnosti zmiňované ve sbírkách korespondence, jako jsou například *Dogbays Pastoral*, nám připomínají, že i zde mohly ženy dosáhnout jistého stupně nezávislosti.¹⁶ V nižších vrstvách však velké množství žen vystupovalo jako hlavy domácnosti. Společně se ženami, které žily samy, jich bylo v řemeslnické farnosti sv. Apolináře v Římě na počátku 18. století zhruba 20 procent z celkového počtu domácností. Ženy jako hlavy rodiny se častěji objevovaly v chudších farnostech, částečně proto, že právě tam se osamělé ženy, které upadly do chudoby, stěhovaly. Takové vdovy nemávaly velké problémy se svěřením dětí do péče ani je finanční zájmy nemutly vrátit se k původní rodině; těšily se mnohem větší nezávislosti než vdovy z majetnějších vrstev. Téměř třetímu domácností, v jejichž čele stála žena, tvořily osamělé ženy; přes 8 procent jich žilo v *campagna* s jinou, nepřibuznou ženou, což byla strategie přežití vyplývající z nízkých ženských mezd a touhy po ženské společnosti. V počtech žen podléhajících se na náněždné práci byly samozřejmě velké rozdíly mezi společenskými vrstvami. V textiliářské čtvrti Santa Maria della Carita v Boloni byl v roce 1796 zaměstnan téměř stejný počet žen (73,9 procenta) jako mužů; ve středostavovských rodinách jich bylo mnohem méně (28 procent, nebereme-li v úvahu domácí služebnictvo).

Protestantská církev soudila, že vhodnějším řešením pro vdovy je nový sňatek. Převážná většina mladších vdov také vstupovala znovu do manželství, ačkoli vdovci uzavírali nové sňatky ještě častěji. V Německu v 17. století se 80 procent těchto vdov vdávalo do roka po manželově smrti. Manželství trvala přibližně 16 až 20 let a žena se dožívala poněkud vyššího

věku než muž. Obvykle však bývala mladší než její manžel, zejména v jižní Evropě, takže mezi populací výrazně převládaly vdovy nad vdovci. Nicméně v těchto oblastech bylo také daleko méně pravděpodobné, že se vdovy opět provdají.¹⁷ Po ovdovění se také vždycky automaticky nestaly hlavami rodiny. Ve městech některé zakládaly společné domácnosti s jinými ženami, aby se snáz uživily, na venkově pro ně bylo mnohem obtížnější uhájit rodinný majetek proti nárokům manželových příbuzných. Právě kvůli jejich nápadně vysokému počtu se některá města na jihu označovala jako „hlavní města vdov“.¹⁸ V roce 1525 popsal jeden benátský vyslanec Sevillu jako město „v rukou žen“, částečně kvůli migraci mužů do Nového světa. V Amsterdamu žilo v 17. století zase mnoho osamělých žen opuštěných námořníky, kteří se buď utopili na moři, nebo prostě zůstali ve Východní Indii. Mnohé vdovy byly chudé; v katalánských berních soupisech z let 1780–1800 tvořily polovinu osob pobírajících almužny. Ve své bídě často musely hledat obživu v „ekonomice účelových opatření“ – někdy například pásly svou krávu na sousedových pozemcích, za což se jim dostávalo výčitek. Když na ně odpovídaly kletbami, byly označovány za čarodějnice.

Chudoba však rozhodně nebyla osudem všech vdov. Některé disponovaly značným jměním (vládním i manželovým), byly ceněny jako potenciální manželky („veselé vdovy“) a často se znovu vdávaly; zejména pokud byly mladé. Ve Francii v první polovině 18. století měly vdovy ve věku 20 až 29 let asi sedmašedesátiprocentní naději na nový sňatek, ve srovnání s 80 procenty vdovců. V Anglii byla tato čísla ještě vyšší. Ve všech evropských společnostech byl větší počet vdov ve srovnání s vdovci částečně způsoben věkovým rozdílem při vstupu do manželství, částečně delším průměrným věkem dožití u žen a částečně majetkovými poměry.

Sex

Jeden rozdíl mezi katolickými a protestantskými zeměmi v poreformační Evropě spočíval v tom, že v protestantských zemích hrozilo větší nebezpečí, že nepřijatelné sexuální chování bude veřejně odsouzeno. V kalvinistické Ženevě mohly

být cizoložné dvojice vyhnány z města. V Německu se zavíraly místní nevěstince, i když je v 15. století dominikáni tolerovali jako způsob ochrany tádných žen. Zdá se, že veřejné domy jako takové se dříve v Británii, ve Skandinávii a v Nizozemsku (na „severu“) téměř vůbec nevytvářely, zatímco ve středomošských zemích možná oficiální přijímání prostitutek odráželo větší věkový rozdíl mezi ženichy a nevěstami při sňatku a přitomnost duchovních zjištěných v celbátu. V renesanční Evropě se Řím stal jedním z prvních metropolit prostitutek a spolu s Benátkami byl centrem kultury kurtizán. Tento rozdíl mezi severem a jihem však nevydržel dlouho a náboženská hranice také ne. Později soupeřily s italskými státy v počtu prostitutek Paříž a Londýn. V Paříži 18. století přibližně jedna žena ze třinácti získávala alespoň část svého příjmu z prostitutek – tato živnost se sice postupně profesionalizovala, ale i nadále zůstávala převážně amatérská a řídit ji samy ženy.

Protestantismus se pokoušel – nepříliš úspěšně – s touto prací skomcovat (Luther poskytoval profesionálním prostitutkám věno, aby se mohly provdat), neboť všichni smilníci, muži i ženy, byli vyloučeni z Království nebeského, protireformace zase podléhala význam tohoto fenoménu v katolických zemích. Koncem 17. století oficiální nevěstince prakticky vymizely a v Itálii se protireformační hnutí pokoušelo učinit z kajičné prostitutek (Máří Magdaleny) pomoci různých nadací určených k záchráně „padlých žen“ potenciální jeptišku.¹⁹ V průběhu času tedy došlo, patrně pod vlivem reformace, ke změnám po celé Evropě.

Swobodné matky: Itálie a Anglie

D o 17. století se vliv reformace na rodinu projevil i v jiných směrech: změnila se například tradice odpovědnosti otců za péči o nemanželské potomky. Převládalo přesvědčení, že kdyby byli ženati muži hnáni k odpovědnosti, jejich legitimní rodiny by tím trpěly, a proto by se měly takové děti vychovávat v sirotčincích. Na druhé straně v protestantských zemích byli muži nadále považováni za osobně odpovědné a jen málo dětí bylo odkládáno.²⁰ Jinde se postupně upouštělo od pátrání po otcích nemanželských dětí, zejména ve

Francii za Revoluce, přestože v jejich počátcích došlo k legitimním pokusům zcela smazat rozdíl mezi legitimními a nelegitimními potomky. Dokonce i v Anglii se objevily snahy zakázat žaloby o určení otcovství, ačkoli ty byly obvykle úspěšné jen zčásti.

Tato situace se dotýká dalšího velkého rozdílu mezi katolickými a protestantskými zeměmi; totiž jejich přístupu ke svobodným matkám a nalezcům. Odkládní dětí je v Evropě známo nejpozději od doby starověkého Říma, kdy představovalo způsob, jak přizpůsobit velikost rodiny prostředkům rodičů – jakýsi druh plánovaného rodičovství úzce hraníci s infantidou. Odhaduje se, že v prvních třech stoletích našeho letopočtu Římané z měst odkládali zo až 40 procent svých dětí a v raném středověku býval osud velkého počtu dětí podobný, přičemž chudoba rodičů se považovala za oprávněný důvod k takovému kroku.²¹ Církev sice této praxi nepřála, ale k infantidě přesto docházelo i nadále, stejně jako k odkládání dětí (které církev neodsovovala). V raném středověku se o odložené děti v Itálii starala misijní farnost. *Matrialarii*, úředníci pověřeni péčí o chudé, je umisťovali do rodin, a to v nejnřivnějším prostředí, od sluby až po dědice, čímž se částečně obcházel zákaz adopce. Ve 12. století, když se rozšířila špitální zařízení jako *Les Maisons Dieu*, se o nalezence začaly starat charity. V Itálii se jich ujímaly specializované útulky, jako například *Innocenti* ve Florencii. Několik podobných ústavů bylo založeno ve Francii a rovněž v Portugalsku. Tento trend se rozšířil v 16. a 17. století po protireformaci, kdy zasáhl i protestantskou Anglii a vyústil tam v založení londýnského nalezence *Christ's Hospital*. Podobně jako pokusy o zakládání fondů na věno pro chudé ženy byly i tyto instituce součástí snahy využít potenciálů státu i církve k řešení sociálních problémů. Některé nalezence byly obecní, jiné církevní.

Dětské útulky, které se postupně šířily z Itálie do zbytku Evropy, znamenaly, že otcové v zásadě ztráceli odpovědnost za nemanželské potomky, zatímco matky nesměly vychovávat (v mnoha případech dokonce ani kojit) své vlastní děti a musely je odložit do sirotčinců, neboť svobodné matčičky se považovalo za morálně odsouzené. V důsledku toho

mnoho takových dětí v raném věku umíralo navzdory úsilí pečovateli.

Za reformace přijali protestanti za své, že děti patří k matce a oba rodiče by měli přijmout odpovědnost za své osobní hříchy. Katolíci nadále hájili institucionální pomoc, ale protireformace se pokusila upravit pojetí manželství a legitimacy a trvala na tom, že k narození legitimních potomků může dojít jen v manželství požehnaném církví. Zatímco podle církevního práva bylo možné legitimizovat nemanželské děti pozdějším sňatkem jejich rodičů, v anglickém zvykovém právu platilo „jednou bastard, vždycky bastard“. Lidé, kteří spolu žili mimo manželský svazek, mohli být exkomunikováni. V 16. století došlo k poklesu počtu nemanželských dětí, ženy však už nebyly chráněny dřívějšími zvykovými svazky, které uváděl v platnost pohný slib manželství.

Nemanželské děti musely být pokřtěny co možná nejdříve, aby se zajistila spása jejich duší. Dokonce i plod nebo novorozenec matky, která zemřela při porodu, musel být pomocí císařského řezu vyjmut, aby mohl být požehnan. V Itálii se nemanželské děti i nadále odkládaly do špitálů pro nalezence; ve Francii 19. století to platilo pouze pro necelou polovinu takových dětí.²² Tento rozdíl byl způsoben částečně tím, že na jihu se kladl větší důraz na rodinnou čest. Ctnost žen byla úzce spojována s jejich sexualitou a muži ji museli střežit, jinak by rodina ztratila čest. To vedlo na jedné straně k utajeným nemanželským porodům a na druhé straně k pomstě na těch, kdo byli za zneuctění ženy odpovědní. Okoli soukromou pomstu často schvalovalo, navzdory hrozícímu postihu, neboť takové činy odporovaly zákonu.

V Evropě 16. století byly církevní soudy stále méně ochotné uznávat neformální sňatky, včetně sňatků tajných, které byly v protestantské Anglii časté až do roku 1754, čímž se ze všech dětí narozelených z takových spojení stávali bastardi.²³ V roce 1556 vydal Jindřich II. ve Francii obdobný zákon a zároveň byl vydán edikt, kterým se vyhlašoval trest smrti pro neprovdané ženy, které utajily své těhotenství nebo porod dítěte, jež zemřelo před křtem. Podobná povinnost oznámit těhotenství byla zavedena v Anglii, v Portugalsku a ve většině italských států.²⁴

Děti

K e změnám došlo také v postavení dětí. V polovině 16. století ve Francii a přibližně o sedmdesát let později v Anglii byly zavedeny přísné zákony proti infanticidě (která se považovala převážně za ženský zločin, ačkoli na vraždění neváhale se očitvrdně mohli podílet i muži). Obě reformace se zajímaly o děti zemřelé před křtem, zejména v distriktu lidského záslahu, tedy při potratu či infanticidě. Infanticida měla významný podíl na celkovém počtu případů vraždy a byla spojována zejména s neprovdanými matkami. V pokusu o nápravu této situace byl ve Francii roku 1556 vydán zákon, který stanovil matce povinnost oznámit a registrovat své těhotenství a odhalit jméno otce, mji i proto, aby se zjistilo, kdo má povinnost dítě živit. V některých obdobích mohlo vést nesplnění této povinnosti k trestu smrti.

Podobný zákon byl vyhlášen v Anglii v roce 1624, ale postupně se k ženám začalo přistupovat shovívavěji a v roce 1803 byl zákon nakonec zrušen. Ve Francii byl tento zákon zrušen za Revoluce. V té době, na rozdíl od Anglie, tam prudce stoupl počet evidovaných případů infanticidy.

V jižních oblastech bývaly odložené děti (ačkoli na Sardinii ze specifických důvodů k odkládaní dětí téměř nedocházelo) převážně nemanželského původu. V Miláně a ve Florencii rodiny nicméně odkládaly do nalezinců i legitimní potomky – šlo o součást ekonomicky účelných opatření a strategie přežití. V Miláně k tomu docházelo až do konce 19. století; tři čtvrtiny nemanželských dětí bývaly odloženy do nalezinců, ale více než polovina odložených dětí byla legitimní (třetina všech dětí narozených sezdaným rodičům).²⁵ V počtech legitimních dětí, které byly odloženy do ústavů, se objevují jisté zajímavé místní a dobové rozdíly. V Rennes v předvečer Francouzské revoluce jich bylo 28 procent ze všech odložených dětí a v roce 1824 v Miláně 64 procent. Náklady na výchovu mimo rodinu byly značné, ať už byly hrazeny z charitativních prostředků, nebo z veřejných zdrojů. V Portugalsku v té době tvořily výdaje na péči o odložené děti 40–50 procent obecních rozpočtů.

Všude existovala kombinace veřejné podpory a soukromých fondů, přičemž podporu zprostředkoval stát a fondy

obvykle církev. Ale poměr obou složek se v těžkých časech velmi změnil. Situaci v poreformační Anglii považují za příklad péče zajišťované spíše civilní správou než církevními autoritami, tedy sekularizace v této sféře, která byla předzvěstí současného stavu věcí.

Alžbětinský chudinský zákon vyjádřil tuto závislost celkem explicitně, neboť celou odpovědnost přenesl „na farnost“. Učiniť tak finanční podporou matky a pokoušel se přimět otce, aby na péči o dítě přispíval. Původní chudinský zákon, zavedený výnosem královny Alžběty, nutil předpokládaného otce nemanželského dítěte, aby pod trestem vězení přispíval na výživu potomka týdenními platbami. Tato legislativa se však ukázala jako neúčinná. Výnos Karla II. umožňoval církevním správcům a dohlížitelům obstarat na příkaz dvou smírčích soudců movitý i nemovitý majetek či příjmy rodičů a čerpat z něj prostředky pro dítě. Výnos z roku 1810, nahrazující tvrdší zákon Jakuba I., umožňoval dvěma smírčím soudcům poslat „nestoudnou ženu“, která porodila bastarda, o nějž se musela postarat obec, do nápravného zařízení. Toto opatření bylo nicméně užíváno jen výjimečně.

Na základě legislativních úprav za vlády Jiřího II. a Jiřího III. v 18. století mohl každý smírčí soudce vydat příkaz k zatčení údajného otce, když otěhotněla neprovdaná žena a obvinila nějakého muže z otcovství. Právě toto ustanovení považovali komisaři, kteří zkoumali, jak chudinský zákon funguje v praxi, ve své zprávě z roku 1834 za zdroj nejhrubších nespravedlností. Žena totiž mohla snadno donutit muže ke sňatku pod hrozbou vězení. Alternativou bylo, že ji muž přiměl k potratu nebo uprchl; v druhém případě jí mohla být přiznána týdenní podpora z chudinských fondů.

Tento systém sociální péče vedl k podobným stížnostem, jaké se objevují i dnes. Uvádělo se, že podněcuje křivopřísežnictví, podporuje mimomanželský pohlavní sýk, snižuje význam počestnosti a soběstačnosti a zvyňhodňuje časně a neuváženě sňatky. A byl pro občany drahý, neboť farnost dokázala vymoci zpět průměrně pouze polovinu svých výdajů. Učtení otcovství dříve nezáviselo jen na tvrzení ženy, ale bylo třeba, aby muž její výpověď potvrdil nebo popřel. Její prohlášení mělo

větší váhu, podpořila-li je přisaha, zejména přísaha učiněná „*in extremis dolentibus partibus*“, tedy když zakoušela nejsilnější porodní bolesti.²⁶ Do 16. století označený otec jen málokdy popřel sexuální styky.²⁷ Jestliže k nim však došlo po slibu manželství, nemohl být ke sňatku nucen, protože platila zásada, že sňatek má vzejít ze svobodné vůle obou stran. Soudec mohl pouze přiznat odškodnění. Později se postoj církve k manželství zpřísnil, stejně jako ve všech katolických zemích. Ale pořádek se často stávalo, že ženy otěhotněly už před sňatkem a přiváděly na svět nemanželské děti.

Odhaduje se, že v Anglii byvá od 18. století až třetina nevěst těhotná.²⁸ Předmanželské těhotenství zjevně souvisí s průměrným sňatkovým věkem, jak ostatně upozorňoval Malthus; v Indii či v Africe bývalo jen málo nemanželských dětí, protože dívky se obvykle vdávaly do šestnácti let.

Ve Francii revoluční zákon z roku 1793 zrovnoprávnil manželské a nemanželské děti, které podle něj měly stejné právo na dědictví (právo na finanční podporu již existovalo), ale soudy se neměly pokoušet odhátní biologického otce. Podle ustanovení konzervativnějšího napoleonského občanského zákoníku z roku 1804 už nemanželské děti dědit nemohly, ačkoli zákaz snahy o určení otcovství trval, neboť za *Anaïen Régime* došlo k několika skandálními případy falešných obvinění. Panovaly také obavy z uplatňování infanticydy či z toho, že ženy dítě raději odloží, než aby uvedly jméno otce.

Dilema starého chudinského zákona, které současníci patlivě vnímali, bylo stejné jako u veškeré sociální péče – totiž nebezpečí, že bude odrazovat lidi od práce a propagovat kulturu závislosti. Převládá názor, že tarifový systém, v němž se příjmy rodiny automaticky dorovnávaly do určitého minima, znevýhodňuje pracovního jedince ve srovnání s lenochem; skutečné příjmy už byly lhostejně“ jak dělníkoví, tak zaměstnavatelé. Ženské výdělníky se od podpory obvykle odčítaly, takže ženy neměly motivaci pracovat, leda tajně. Tam, kde k tomuto odečítání nedocházelo, mohly pracovat na výdělek, zatímco jejich manželé brali podporu, což vedlo některé autory k výročkám o „rychlé demoralizaci pracujících vrstev“, doprovázené „znepokojivým nárůstem výše příspěvků“.²⁹ Ve stejné době si lidé uvědomovali i další dilema.

Už v 16. století se například soudilo, že vydržovat nemanželské děti z veřejných zdrojů by mohlo působit jako schvalování smilstva, zatímco odmítnutí péče o ně by mohlo vést buď k infanticydám, nebo k potratům. Většinou se místní správa proto rozhodla takovou podporu poskytnout.

Secularizace

Vzhledem k tomu, že křesťanské normy výrazně ovlivnily strukturu evropské rodiny, musel proces secularizace nutně odlehčit všem tlakům z této strany a pozměnit řád věcí. Objevil se názor, že velká změna v intelektuálním klimatu mezi raným novověkem (přibližně kolem roku 1500) a dneškem spočívá v tom, že dřívejší doba „vycházela z pojetí světa, v němž byli dábelské demoni a zlí duchové všudypřítomní“.³⁰ A totéž platilo i o Bohu.

Křesťanství nebylo jedinou náboženskou silou v Evropě a rozhodně nepředstavovalo jednoduší proud. Takzvané „hereze“ zaujímaly k rodinným záležitostem různá stanoviska, stejně jako jiná náboženství, k nimž patřil ve Španělsku, na Sicílii a v jihovýchodní Evropě islám, stejně jako judaismus na celém kontinentě. Obě tato náboženství umožňovala mnohem bližší příbuzenské sňatky, včetně manželství typu levirátu. Navíc, ačkoli byla křesťanská církev mocným hegemonelem, nepodařilo se jí vždycky prosadit svou. Rodinné tlaky ve prospěch příbuzenských sňatků se projevovaly po celou dobu křesťanské hegemonie – někdy se pravičila obcházel, jindy byly takové sňatky legitimizovány prostřednictvím dispensu.³¹ Církevní nařízení vždy narážela na určitý odpor právě proto, že vedla ke zcizování rodinného jmění.

Když vliv náboženství ve společenském životě začal s nástupem humanismu a renesance a později za osvětenství postupně slábnout, lidé už nebyli nuceni podřizovat se jeho normám. Secularizace způsobila, že se církevní dohled uvolnil a roli církve v těchto otázkách převzal stát. Foucault soudí, že k tomuto zlomu došlo koncem 18., resp. počátkem 19. století. „Sex se stal záležitostí, která vyžadovala společenské tělo jako celek...“ Tento proces lze považovat za náhradu jedné formy dozoru jinou, za důsledek osvětenství, které vycházelo z toho, co Weber nazý-

val odkouzlováním světa. Nebylo to však poprvé, kdy světské síly zasáhly do rodinných záležitostí, jak se domnívají někteří zastánci „teorie modernizace“, docházelo k tomu za renesance a reformace a bylo to běžné v i antickém světě. V posvícenověké Evropě, kde převážná většina rodinného života spadala pod jho církve, šlo o nový jev, nicméně v katolických zemích si církev i nadále udržovala větší autoritu než stát.³²

Soupeřící nároky státu a církve vedly už dříve k mnoha střetům, které vyvrcholily, když v Anglii Jindřich VIII. zavřel papežskou autoritu a redefinoval pravidla manželství. Boj sám však pokračoval a francouzský král se odmítl podrobit rozhodnutí třidentského koncilu, který uznal sňatky uzavřené bez souhlasu rodičů za platné. Mnohem později, v sedmdesátých letech 19. století, se nově utvořený italský stát zapletl do zrušivé bitvy s katolickou církví, která odmítla uznat jeho legitimitu. Parlament na oplátku žádal, aby byly všechny sňatky uzavírány při civilním obřadu, neuznával sňatky požehnané církví a prohlášoval děti z takových spojení za nemanželské, stejně jako to v minulosti církev učinila v případě sňatků uzavřených podle zvykového práva.³³ Počet nemanželských dětí se tedy po sjednocení Itálie prudce zvýšil, ale ve skutečnosti bylo ve 40 procentech případů jméno otce známo, což naznačovalo, že patrně došlo k církevnímu sňatku.

Proces sekularizace ovlivnil rovněž kupříkladu chápání posedlosti dčblem, obvykle u mladých žen, což je fenomén, který do konce 18. století prakticky vymizel, stejně jako exorcismus, neboť většina protestantů zahrnovala roli kněze při tomto aktu. Do konce 17. století přestalo být čarodějnictví považováno za významný společenský problém, jaký navzdory snahám církve o jeho vymýcení představovalo dříve. Čarodějnictví, které bylo považováno za výraz kacířství, připouštěli katolíci i protestanti. Během 17. století však stále více příslušníků vzdělané elity začalo zpochybňovat nikoli existenci jakési síly zla, ale to, zda obvinění byli s touto silou skutečně ve styku.³⁴ Francouzští i britští soudci přistupovali k žalobcům s nedůvěrou, zatímco inkvizice se pomalu začínala odlovů na čarodějnice odvracet. Do konce století pak sílící racionalismus vzdělanců hony na čarodějnice prakticky ukončil.

V Anglii v 18. století také poklesl význam církevních soudů, a zároveň se smířící soudci přestávali zajímat o cizoložství a případné ohrožení morálky, pokud ovšem nehrozilo, že vydrápe na péči o dítě zůstanou na chudinské pokladně. Došlo tedy k „dekriminalizaci mimomanželských sexuálních vztahů“.³⁵ To vše bylo součástí postupného oddělování církevních záležitostí od státních, přičemž ty druhé začínaly mít pro většinu populace stále větší význam. Sekularizaci lze velmi dobře pozorovat na tom, jak veřejnost stále vstřícněji přijímala nové sňatky rozvedených mužů a žen, které některé kongregace dosud zakazovaly, ale zákony státu umožňovaly.

Stejně jako protestantismus i protireformace se snažila propagovat vzdělání, které se za humanismu postupně vymaňovalo zpod náboženského dohledu, což vedlo k sekulárnějšímu, byť i nadále značně roztržitému náhledu na svět, zejména v případě přírodních věd. V rámci protireformace došlo k prohloubení vzdělání kněží a posílení kontroly uvnitř církve. Očekávalo se, že vzdělání kněží budou lépe prosazovat hodnoy hlásané církví. Slovy jednoho vědce měl kněz učít své farníky „novému pojetí rodiny a ženské ctnosti; už nebyl (...) pojítkem mezi věřícími a sférou posvátného, nýbrž mezi věřícími a církevními i světskými autoritami“. V tom mu pomáhaly členky farnosti označované jako jeho „špiónky“.³⁶ V udržování morálky hrála roli i papežská kurie, která považovala za svou povinnost bránit cizoložným pářím ve smilstvu.

V této kapitole jsem se pokusil upozornit na některé z širších důsledků náboženských změn v 16. století pro manželství a rodinu, v doktríně a často i v praxi. Tyto změny v jistých ohledech vymezily hranici mezi katolickými a protestantskými oblastmi, jež začala mizet, teprve když se projevila masová sekularizace a důsledky industrializace, a možná až s třetí průmyslovou revolucí po druhé světové válce a po vzniku Evropské unie.³⁷ V diskusii o tomto tématu jsem tedy nebyl vždy schopn držet se striktně chronologického přístupu, což platí i pro následující kapitolu.